

NOVI POGLEDI NA PROBLEMATIKU STEČAKA

Izlišno bi bilo podsećati pojedinačno na sve zaključke, sva istraživanja o poreklu i nameni stećaka i predstava na njima, o kombinacijama koje su se oko njih plele, o naporima da se ovom ili onom tezom reši ukupna problematika stećaka. U nizu sasvim oprečnih mišljenja javljalo se nekoliko pravaca. Pokušaji da se pojava stećaka i simbola na njima objasni onim što se dosada znalo o bosanskom bogomilizmu, neodrživi zbog svoje nedovoljno jasne osnove, uglavnom su već napušteni. Takvo gledanje na stećke uvođilo ih je u još sasvim nedovoljno rasvetljenu oblast srednjovekovne jeresi u Bosni i Hercegovini uopšte i još više zamrsilo i onako komplikovana pitanja oko njih. Drugi pravci su proistekli iz razmatranja i proučavanja predstava za koje se tvrdilo – ili se tvrdi – da su im simboli potekli iz pavlikijanstva i neomanihejstva i ušli u bogomilsko osnovno učenje i knjige; u tome se dolazilo do ispravnih zaključaka da su ti simboli, daleko stariji od svih tih jeresi, poštovani i kod izvesnih grupa Slovena, i u samom ortodoksnom hrišćanstvu. Dok su jedni, u okvirima tih shvatanja, govorili o slovenskim prauzorima koji se tu i tamo manifestuju i u ukrašavanju stećaka određenom vrstom ornamentike, drugi su isticali izrazitu zavisnost osnovnih oblika velikog broja stećaka od rimskih nadgrobničkih spomenika, a u prikazima radova na nekropolama sponinjani su ostaci rimskih grobnja uz srednjovekovna, ili ostaci rimskog građevnog materijala. Izvestan broj ispitivača stećaka složio se u tome da su osnovne ideje u postavljanju nadgrobničkih kamenova veoma stare, da su im koreni još u praistoriji, što nas takođe nije približilo objašnjenju stećaka. Najzad, uočeno je da neki ornamenti i figuralni ukrasi na stećcima predstavljaju uprošćene varijante srednjovekovnih evropskih stilova, i to da se ornamenti oslanjaju na romansku umetnost, a da jedan deo figuralnih ukrasa može da ima svoje uzore u gotskim interpretacijama viteškog života.¹ Ipak rezultati svih istraživanja – ozbiljnih, savesnih, učenih, duhovitih, arheoloških, istorijskih, zatim rezultati istoričara religije i umetnosti – nisu uspeli da sasvim

¹ Uticaji savremenih stilova na skulpturu stećaka su neosporni ukoliko se posmatraju kao preuzimanje stilskih elemenata. U tome tvrdnje S. Radojčića (*Reljefi bosanskih i hercegovačkih stećaka*, Letopis Matice Srpske, knj. 387, sv. 1, Novi Sad, januar 1961. 1–15.) i Lj. Karamana (*O bosanskim srednjovekovnim stećcima*, Starohrvatska prosvjeta 3, III, Zagreb 1954, 171–182) imaju trajnu vrednost.

zadovolje, na prvom mestu same istraživače. Neretko se u studijama i raspravama čita da neka pitanja koja su postavljena tek treba rešiti, čak, ponekad, i sumnja da se sve uopšte i može rešiti. Sve je to bio svakako razumljiv i prirodan proces koji se javlja u svim istraživanjima. Udaljeni po svojim formalnim odlikama od svega poznatog u medievalnoj sepulkralnoj umetnosti i dajući o sebi u malobrojnim natpisima samo škrte podatke, stećci su se odupirali pokušajima da budu kompleksno, zadovoljavajuće, do kraja objašnjeni.

U dvanaestoj knjizi Starinara za 1962. godinu (str. 21–34) objavljena je studija američke istoričarke umetnosti i saradnice instituta Warburg u Londonu, M. Wenzel, *Some Reliefs outside the Vjetrenica Cave at Zavala*. Reljefi o kojima je u ovoj studiji reč poznati su još od prošlog stoleća. O njima se nešto pisalo, a publikovani su u nekoliko mahova. Daleko od namera da opisuje već opisano, ili da daje stilsku ili estetsku analizu, M. Wenzel se zadržavala na opisima i oblicima predstava reljefa samo koliko joj je bilo potrebno za njene zanimljivije i važnije ciljeve – za objašnjenje značenja i smisla tih reljefa. Razmatranja autora sastoje se, sumarno prikazana, u sledećem: Predstave koje se nalaze na spoljnoj strani Vjetreničke pećine – konjanici, figure s mačem, jelen, pas i strelac – ulaze u sklop korpusa sličnih predstava očuvanih na stećcima Bosne i Hercegovine. M. Wenzel se ne slaže sa uobičajenim mišljenjem da se sadržaj takvih predstava, u ovom slučaju posebno vjetreničkih, može identifikovati sa scenama lova i viteških turnira, jer smatra da ako je takvoj sadržini i moglo da bude mesto na grobovima vlastele, ona ne može imati ni slično značenje u Vjetreničkoj pećini. Zatim spominje figuru žene, koja se često javlja na stećcima između figura dva konjanika. Skoro identične predstave konjanika i žena, u istom rasporedu, postoje i na antičkim votivnim reljefima i gemama, nađenim širom Evrope, u oblasti mediteranskog bazena, a i na terenu Bosne i Hercegovine.² Predstave na njima vezane su za kult Dioskura, između kojih često stoji žena – njihova sestra Helena. Iznad glava su im polumesec i zvezde ili rozete, dakle isto što se često vidi u varijantama na velikom broju stećaka. M. Wenzel vidi sasvim jasne, ne samo formalne, veze između tih antičkih votivnih pločica i više od deset vekova mladih predstava na stećcima. Ona se u svojim tvrdnjama za te veze uvek argumentovano i sigurno služi sasvim različitim izvorima. U tekstovima antičkih pisaca nalazi podatke o raznim misterijskim kultovima, kao što su dunavski i samotrački (rasprostranjeni i kod nas), ističući da su Dioskuri ili drugi mitski blizanci sa sestrom bili predmet tih kultova. S druge strane takođe koristi i našu usmenu tradiciju, narodnu poeziju, u kojoj se nalaze elementi mita o božanskim blizancima. Veza Kraljevića Marka i brata Andrijaša sa Dioskurima bila je i ranije uočena. Međutim, i u nizu drugih pesama – Snaha Jelena i djever Pavle, Ban Milutin i Duka Ercegovac i dr. – M. Wenzel nalazi tragove mita o Dioskurima i njihovoj sestri Heleni, Jeleni u narodnim pesmama. Ona takođe uočava veze između antičke Dijane i vila iz naših narodnih pesama, vila koje igraju u kolu, a takva kola gde su kolovođe žene koje jašu jelene srećemo neretko na stećcima. Kolovođe nekad nose i veliki kolut – prsten pobratimstva, kaže M. Wenzel. I danas veliki kolut igra ulogu u obredu očišćenja sela od bolesti po verovanjima u nekim našim krajevima,

² M. Wenzel navodi nekoliko primera, među kojima i dva reljefa nađena kod Glamoča i donosi reprodukciju sličnog reljefa iz Narodnog muzeja u Beogradu.

gde kroz njega prolaze blizanci ili dvoje istog imena. Reljef strelca, koji se nalazi i na Vjetreničkoj pećini i na nekim stećcima, autor dovodi u vezu sa legendama iz srednjovekovne književnosti i tradicije o iznenadnoj smrti u lovu ili tajanstvenom nestanku, i smatra da luk, sa strelcem ili bez njega, predstavlja simbol iznenadne smrti. Predstave na stećcima su preživeli ostaci antičkih, prethrišćanskih verovanja koja su ostala u Bosni i Hercegovini do srednjeg veka, naročito u posmrtnim obredima, najotpornijim prema promenama – logično zaključuje autor. Pojava reljefa na Vjetreničkoj pećini ima svakako veze sa obredima starih, antičkih uvođenja u misterijske kultove, koji su se vršili negde u tami, sa »helenskim« misterijskim obredima koji su, kako tvrdi Sinodik cara Borila, vršili bogomili.³

M. Wenzel ima novo mišljenje o značaju predstava na stećcima, sasvim oprečno dosadašnjim. Njeni pogledi na problematiku ovih spomenika nisu samo rezultat knjiških spekulacija, već i plod dugih i savesnih ličnih ispitiivanja stećaka širom Hercegovine, Dalmacije i Bosne, vršenih na svim spomenicima, od najvećih nekropola do usamljenih pojedinačnih ostataka kao što je Vjetrenička pećina. Solidnom poznavanju materijala o kome govori ona je dodala kompleksna istraživanja antičkih kultova, njihovih odraza u srednjovekovnoj umetnosti uopšte, mitova, naše narodne poezije i folklor.⁴ Iz kratkog prikaza njenog rada mogle su se – nadam se – videti i njene osnovne teze. Čini se da ipak treba istaći neke rezultate do kojih je njen rad doveo i pitanja koja je postavio za dalja istraživanja.

Ono što se odmah lako da uočiti u odnosu na tu studiju jest njena sveobuhvatnost predstava na stećcima. One su, doslovno sve, objašnjene vezivanjem za osnovu iz koje su po mišljenju M. Wenzel proistekle, za antički kult Dioskura i ostatka misterijskih kultova. Nema zaista nijedne pojedinačne predstave, simbola ili lika, pa ni kompozicije na stećcima, i najkomplicovanije ukrašenim figuralnim predstavama, da izlazi iz okvira teorije M. Wenzel. U prilog ovoj teoriji govore i pojedinačni primeri. M. Wenzel je lako i ubedljivo pokazala – i takvo objašnjenje bi bilo teško opovrgnuti – da je tako često ponavljana figura na stećcima sa uzdignutom desnom rukom i raširenim prstima povećane šake preuzeta, zbog značenja samog tog gesta, iz antičkog kulta boga sunca, koji se pojavljuje i na antičkim reljefima uz Dioskure. Setimo se koliko je bilo različitih tumačenja ove figure, da se čak njena uzdignuta ruka objašnjavala horrore vacui srednjovekovnog primitivnog skulptora. Slične primere je nepotrebno dalje nabrajati.

³ Иже тоуѣна мѣа кд днѣ рожество ѿ ѿанна крѣтѣк творачиѣ вѣшкениа ѿ павловѣ влачениа. ѿ санка вѣ тѣ нош скврѣннаа творѣтѣ таинства ѿ ѿанствѣн саужѣкѣ подобнаа ѿнадеѣ.

M. Popruženko, Sinodik cara Borila, *Blgarski Starini VIII*, Sofija 1928, 44, sek. 42, Puech-Vaillant, *Le traité contre les Bogomils de Cosmas le Prêtre*, Paris 1945, 344 smatraju da je taj tekst interpoliran. U svakom slučaju on nam govori tri stvari. 1. Vršena su, makar i kasnije, u vreme eventualne interpolacije, скврѣннаа таинства. 2. Ona se nazivaju helenskim, svakako ne bez razloga. 3. Ti obredi su se odvijali u tajnosti i anatemisani su, što svakako ukazuje na to da su oni koji su ih vršili smatrani jereticima.

⁴ Među radovima M. Wenzel o stećcima ističu se studija *A Mediaeval Mystery Cult in Bosnia and Herzegovina*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. XXIV, London 1961, 89–107 i zanimljivo saopštenje *Some Notes concerning the Cult of Helen*, održano na XII međunarodnom kongresu vizantologa u Ohridu 1961, sada u štampi u Aktima Kongresa.

Međutim, istraživanja M. Wenzel nisu ograničena samo na objašnjenje predstava. Ona dodiruju i pitanje mogućnosti nadživljavanja misterijskih kultova kroz srednji vek, njihovih modificiranja od antike do nama nepoznatih formi u Bosni i Hercegovini, ali o čijem postojanju govore i materijalni ostaci i suvremeni izvori. Potvrde koje nalazimo u dokumentima čine sasvim verovatnom tu i inače logično i ubedljivo iznesenu više tvrdnju nego pretpostavku M. Wenzel. U nekim aktima iz tridesetih godina XV veka, kojima se M. Wenzel nije koristila, govori se o vršenju tajnih obreda, sasvim sličnih onim koje ona dovodi u vezu sa antičkim misterijama, i u drugim našim krajevima, van Bosne.⁵ Povezivanjem podataka iz tih izvora sa onim što se već tvrdi teorija M. Wenzel bi bila obogaćena novim dokazima, ali ne i izmenjena u svojoj suštini. Ma koliko se dosada naslućivalo o trajanju pret-hrišćanskih verovanja duboko u srednji vek, niko do studije M. Wenzel nije uspeo da te tajne obrede poveže sa isto toliko zagonetnim stećcima. M. Wenzel je ne samo dala svemu tome prihvatljivo objašnjenje i pokazala uzajamne veze već je svojom studijom o vjetroničkim reljefima potakla na istraživanja drugih pitanja. Izvori govore za nesumnjiv bogomilizam onih koji su vršili tajne obrede. Bogomilizam Bosne i Hercegovine je opšte poznata stvar, ali u kakvom je on stvarno bio obliku? U čemu se sastojala suština varijante bogomilskog učenja srednjovekovnih stanovnika onih krajeva gde su podizani stećci? M. Wenzel u to ne zalazi; ali rezultati njenih istraživanja uvode nove elemente i u mnoga pitanja oko bosanske jeresi, tamne i još neobjašnjene.

⁵ M. Wenzel citira pismo kaločkog kaptola iz 1436. g. (Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X, VII, 812 (u kome se spominju jeretički obredi koji se vrše u tajnosti po pećinama i šumama. Ona dovodi u vezu podatke o mestu tih tajnih kultova sa pećinama u Bosni i Hercegovini. U studiji *A Mediaeval Mystery Cult...* str. 103-105 (v. nap. 4), ona spominje mogućnost da je poznata pećina kod Jajca - u blizini zamka Hrvoja Vukčića - bila mesto gde su se vršili misterijski obredi. Po rasporedu prostorija u pećini i otvorima na njenim pregradama, M. Wenzel misli da su srednjovekovne procedure uvođenja u tajni kult bile sasvim slične antičkim o kojima govori Apulej (*Metamorphoses* 11, 23). M. Wenzel smatra da se citirano pismo kaločkog kaptola odnosi na oblast Bosne. U tom pismu se dosta neodređeno spominju pogranične oblasti Ugarske. Međutim, pismo sremskog biskupa Jakoba papi Eugenu IV od 15. III 1437. (Katona, XII 771-774.) pre se odnosi na oblast Srema gde su od prve polovine XIII veka živeli bosanski bogomili. Oba pisma - kaločkog kaptola i sremskog biskupa Jakoba - donosi i o njima raspravlja M. Brandt u svojoj raspravi *Susret viklifizma s bogomilstvom u Srijemu*, Starohrvatska prosvjeta, Zagreb 1956, 33-64. Po M. Brandtu drugi dokumenat govori svakako o tajnim obredima jeretika u oblasti između Dunava i Save, gde se husitizam nadovezao na raniju bogomilsku osnovu.